

Ірина Ворончук
Київ

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ У ВНУТРІШНІХ ЗВ'ЯЗКАХ І СТОСУНКАХ: БАТЬКИ І ДІТИ

Розглядається емоційний аспект внутрішніх сімейних стосунків, зокрема між батьками і дітьми в ранньомодерній українській шляхетській родині. Наголошується на чинниках та негативних умовах тогочасного життя, в яких відбувалось зростання і виховання дітей. Авторитарна модель родини, рання соціалізація шляхетських дітей, опікунська практика, складність життєвих ситуацій (шляхетські наїзди, татарські напади), повсякденні вияви насилля і жорстокості, до яких дорослі залучали й дітей, впливали на формування їхньої поведінки в дорослому віці. На підставі актового документального матеріалу аналізуються взаємостосунки батьків і дорослих дітей в конкретних родинах. Сімейні відносини не завжди були доброзичливими, нерідко родинне життя супроводжувалось непорозуміннями і конфліктами між рідними, особливо від дорослих дітей потерпали матері-удови. Як правило, родинні негаразди виникали на матеріальному ґрунті.

Ключові слова: родина, батьки, батько, матір, син, дочка, виховання, опіка, сімейні взаємостосунки.

Попри різноманіття соціальної проблематики, історія родини, як одного з найважливіших соціальних інститутів, залишається в центрі дослідницької уваги. Залежно від підходів у вивченні історії родини вирізняють декілька напрямів:

1) демографічний, об'єктом дослідження якого є головні демографічні параметри: шлюбність, фертильність, народжуваність, смертність тощо;

2) правовий, в полі зору якого законодавство, традиції та звичаї, що регулювали шлюбні стосунки, порядок успадкування та ін.;

3) економічний, що розглядає родину-домогосподарство як виробничу та споживчу спільноту, вивчає застосування жіночої та дитячої праці в домашньому господарстві й поза ним;

4) соціологічний, коли простежують існуючі системи споріднення, статеві-вікові особливості родини, її склад, структуру і типологію;

5) психоаналітичний, або емоційний, який досліджує внутрішні сімейні стосунки та їх сприйняття, норми поведінки, емоційні прояви людей, почуття, кохання, ненависть тощо.

Подеколи підкреслюють автономність кожного з цих підходів¹. Деякі дослідники зауважують умовність такого поділу, оскільки зазначені напрями та підходи можуть перехрещуватися, доповнювати один одного, а висновки того чи того приймаються іншими, особливо, що стосується демографічного, економічного та історико-правового підходів². Нерідко співпадають також дослідницькі процедури і методи, зокрема, соціологічний та психоаналітичний напрями оперують техніками, властивими для мікроісторичного аналізу, а економічний і демографічний послугуються квантитативними методиками. Разом з цим усі названі підходи об'єднує тенденція до вивчення життя звичайних людей у їхніх щоденних взаємостосунках. Отже, головний зміст повсякденного людського життя становлять соціальні зв'язки, контакти і взаємини, відновлення яких створює перспективи реконструкції локальних структур та мережі особистісних стосунків у приватному сімейному й позадомашньому житті³.

Найважливішими соціальними зв'язками є родинні, що особливо характерно для шляхетської традиції: родинні узи, які пов'язували усіх кривних, близьких і «повиноватих», були набагато міцнішими, ніж сьогодні, й цілком свідомо культивувалися, оскільки з родиною пов'язувався континуїтет цілого роду-фамілії.

Протягом життя від народження до смерті для будь-якої людини найближчою і найважливішою соціальною групою є родина. Це особливо стосується ранньомодерної доби, оскільки в широкому розумінні «Дом» був підставою не лише сімейного життя. Адже людина функціонувала в родині, яка виконувала не лише біологічні та соціально-господарські функції, в шляхетському середовищі родина виконувала також і важливу суспільно-політичну роль.

Родинні стосунки можна розглядати у кількох площинах і на кількох рівнях. Зокрема, на першому — це взаємини всередині нуклеарної родини: між подружжям, а також батьками і дітьми (малими й дорослими), на інших рівнях — стосунки між батьками і молодим подружжям, дідами й онуками, між дітьми (братами і сестрами), в дорослому віці додаються контакти і взаємостосунки між невістками, зятями, шваграми. Наразі розглянемо взаємини першого рівня — між батьками і дітьми. Джерелом для висвітлення даної проблеми послужив актовий матеріал Волині XVI—XVII ст.

¹ *Stone L.* Family History in the 1980. Past Achievements and Future Trends. The New History: the 1980s and Beyond. Studies in Interdisciplinary History. — Princeton, 1982. — P. 51–87.

² *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. — Warszawa, 1998. — S. 15.

³ *Людтке А.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / Социальная история: Ежегодник. 1998/99. — М., 1999. — С. 77, 95–96, 100.

Необхідно наголосити на деяких факторах, що мали значний вплив на стосунки батьків і дітей. Існує думка, що в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій відбулися кардинальні зміни у практиці виховання дітей. Так, Богна Лоренц-Кот, книга якої з'явилася у 80-х роках минулого століття у США⁴, вважає, що в цей час місце патріархального і суворого виховання дітей, яке вона спостерігає у попередні часи, замінили стосунки, зіперті на взаємні емоційні почуття батьків і дітей. В такий спосіб дослідниця вписує річпосполитську шляхту в універсальну європейську тенденцію, описану Лоуренсом Стоуном, Аланом Макфарлайном та іншими на прикладі Англії⁵. Цю модель пропагували освічені прибічники модернізації Речі Посполитої, які вважали, що через зміцнення емоційних зв'язків у родині відбувається поєднання окремої особистості з усім народом. На їхній погляд, родинне піклування про дитину, особливо материнське, повинно було сприяти вихованню свідомих громадян. Авторка підкреслює, що саме цей аспект мав рішуче значення і вплинув на зміну моделі виховання, яка, загалом будучи імпортованим французьким взірцем, стала прийнятною для загалу консервативної шляхти⁶. Щоправда, з таким трактуванням не погоджується Міхал Копчинський, який критикує Лоренц-Кот за намальований нею «чорний образ» шляхетської родини до середини XVIII ст.⁷

У зв'язку з цією дискусією звернімось до тогочасних порадників щодо виховання дітей, зокрема до праць найвидатніших письменників Речі Посполитої доби Відродження. Так, освічений гуманіст, письменник, політик і правник Анджей Фрич-Моджевський, діяльність якого була пов'язана з планами державних реформ, підстави добробуту держави вбачав не лише у справедливому законодавстві, а й у моральному та громадянському вихованні молоді. Проблеми виховання зачіпаються у накресленій ним загальній програмі політико-державних реформ, викладених у трактаті «O poprawie Rzeczypospolitej» («Commentatorium de republica emendanda»), що складається з п'яти книг: «O obyczajach», «O prawach», «O wojnie», «O kościele», «O szkole». Частково перекладе-

⁴ *Lorence-Kot B.* Child-rearing and reform. A study of nobility in the 18th century Poland. — Westport, 1985.

⁵ *Stone L.* The family, sex and marriage in England 1500–1800. — New-York, 1977; *Macfarlane A.* Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300–1840. — Oxford, 1986. — P. 123–124.

⁶ *Lorence-Kot B.* Child-rearing and reform. — P. 123–124.

⁷ *Kopczyński M.* Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod. redakcją Marii Dąmbrowskiej i Andrzeja Klondera. — Warszawa, 2002. — S. 82

ний польською мовою Кипріаном Базиліком (Cyprian Bazylik) цей твір з'явився 1577 р. у Львові⁸. Про розуміння автором важливості дитячого виховання говорить те, що загальна програма державних перетворень Моджевського починається з книги «O obyczajach» («Про звичаї»), де автор викладає своє бачення виховання дітей як виховання високоморальних громадян суспільства.

Підкреслюючи роль і значення звичаїв у житті, автор нагадує, що багато дій люди чинять, не замислюючись, бо вони стали повсякденною нормою, звичкою, певним способом існування в соціумі⁹. Спеціально для батьків Моджевський написав VI розділ «Jak troszczyć się o dobre wychowanie dzieci i młodzieży» («Як піклуватися про добре виховання дітей і молоді»), де роз'яснює, які риси характеру та схильності треба прищеплювати дитині, аби закласти підвалини її майбутнього добропорядного і гідного життя, адже ніщо так міцно не закорінюється в душі людини, як те, що вона засвоює змалечку. Якщо діти, ще недорослі і вразливі, звикають до шкідливих звичок, то потім слідує їм і в дорослому житті. Більше того, погані звички, розростаючись, як прищеплене дерево, в подальшому негативно впливатимуть на нові покоління¹⁰. Тож батьки мають так виховувати дітей, аби вони з дитинства розуміли, що таке добро, а що зло, про що дбати, а чого потрібно уникати¹¹. Моджевський радить піклуватися також і про фізичне здоров'я дітей, загартовувати їх, слідувати за їжею, однак найголовніша його настанова батькам — це моральне виховання нащадків. Батьки не повинні дозволяти дітям товаришувати з будь-ким, мають застерігати їх від проявів гніву, заздрощів, пихи, жорстокості та кривдження інших. З метою заохочення дітей до чеснот і шляхетної поведінки, він радив батькам схвалювати їхні добрі вчинки, розум і дотепність, підкріплюючи свої поради посиленням на вислів давньоримського поета Публія Овідія: «Коли мужність вихваляють, тоді її прибуває»¹².

Так само Себастьян Петрицій з Пілзна, лікар і професор Краківської Академії, послідовник філософії Арістотеля, найважливішим чинником у формуванні гідної людини вважав правильне виховання. Він порівнює новонароджену дитину з чистою таблицею, на якій ще нічого не написано, отже, на ній можна написати що завгодно, проте коли вже написано — важко витерти. Тому він радив батькам починати духовне вихо-

⁸ Bartnicka K., Szybiak I. Zarys historii wychowania. — Warszawa, 2001. — S. 100–102.

⁹ Frycz-Modrzewski A. «O poprawie Rzeczypospolitej. Księga I. O obyczajach». — Kielce, 1997. — S. 18.

¹⁰ Ibidem. — S. 29.

¹¹ Ibidem. — S. 30.

¹² Ibidem. — S. 31.

вання дитини якнайраніше, але проводити його у м'якій формі як забаву¹³.

Такими були теоретичні розважання найосвіченішої тодішньої еліти, проте життєва практика повсякдення, в якій зростали діти і яка формувала їхні звички і поведінку, була набагато складнішою. Щодня вони спостерігали шляхетські наїзди, практично щороку, або й частіше, відбувалися татарські напади, під час яких діти на власні очі споглядали вияви людського свавілля, насилля та жорстокості. Подеколи налякані діти змушені були тікати, ховатися в лісах від сусідів, а інколи й родичів, нерідко на їх очах гинули найближчі люди. Потерпали й самі діти, які, дорослішаючи, вчилися разом з батьками захищати себе, свій дім і майно. Так, 1 січня 1589 р. Богуш Липленський скаржився про постійні «мало не каждое ночи» наїзди сусіда Миколая Круша на маєток Хусів, «за которыми таковыми частыми наездами и разными фортелными их учинками, частокротъ жона моя и сестра з дітками и с челядкою по разных а небезпечных местцах в теперешние зимные часы в заметахъ сніжныхъ и в соломах з великим прелекненемъ и страхом и небезпеченством крытися и ховати мусят ... , а дітки малые, тые ледво толко живы суть, и панъ Богъ то відаєт, што ся зъ их здоровемъ станєт вытерпіти. А навед же для таковыхъ великихъ небезпеченствъ и частых наездов и пострахов и дома мешкати не сміємъ и єст єсмо от них из дому праве кгвалтомъ от всего доброго нашего выгнани и, уходячи болшого своего небезпеченства, в домехъ приятелских з горлы и здоровемъ нашимъ перемешкивати мусимо»¹⁴. В ситуації частих конфліктів, тривалих сусідських суперечок та наїздів діти часто піддавалися переляку, жорстоким побоям і навіть гинули. Так, 22 квітня 1573 р. володимирський протопоп Федір скаржився на володимирського урядника Станіслава Краєвського Ілляша Цибульського, під час нападу якого «дитятко мое, дочка именемъ Любка, в колыбели лежачая, з великого квалту и крику перестрашилася и розуму отступила и с того, дей, барзо фора, и не вем будет ли живо»¹⁵.

Як правило, за живих батьків діти до семи років виховувались вдома, у подальшому їх доля значною мірою залежала від родинних статків і соціального статусу батьків. Простежується практика ранньої соціалізації шляхетських дітей, особливо незаможних родин, яких ще в дитячому віці

¹³ *Wroczyński R.* Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. — Warszawa, 1996. — S. 80; *Bartnicka K., Szybiak I.* Zarys historii wychowania. — S. 103.

¹⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. // Упор. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик / Ред. І. Ворончук. — К., 2014. — С. 439–411.

¹⁵ Там само. — С. 176–177.

віддавали на службу до заможних шляхетських дворів. Прислугуюючи багатим одноліткам, вони разом з ними навчалися, отримували освіту, добрі манери, в такий спосіб проходили освітньо-культурний вишкіл та соціальну адаптацію. Про поширеність цієї практики засвідчує значне число документальних матеріалів. Зокрема, одна з незаможних шляхтянок Анна Сокорівна 1594 р. свідчила у суді: «Много ест, иж учтивые шляхтичи и шляхтянки през убожество свое во именах шляхетских перемешкивают»¹⁶. Залишившись удовою, вона дочку «девичку свою учтивую шляхтянку на имя Настасю Федоровну Обуховича для учтивого вихованя и цвиченя ее дала была сама з рук своих теперешней пней Семеновой Круневичовой Настаси Хомяковне»¹⁷. Єва Дембська у тестаменті від 22 лютого 1591 р. звертається до заміжньої дочки Ганни та її чоловіка, зятя Андрія Душевського, призначеного нею опікуном недорослих дітей, з проханням підшукати добре місце та віддати на службу молодших дітей — дочку Каску та сина Яска, який на той час вже служив у шляхтича Палуцького¹⁸. Так само Андрій Річицький у 1596 р. просить свого патрона, князя Богуша Федоровича Корецького, взяти на службу його малолітніх дітей, сина Юрка і дочку Богумилу: «Млстивый княже Корецкий, унижене вашее княжетьское млсти прошу, абыс ваша княжетская милость рачиль взяти Юрка, сына моего, кгда му леть семь вынидетъ, до службъ его млсти сына своего пана Каролюса, который за ласкою вашей княжательское милости жебы ся учил заразы лацины ... , кгда девъчинька моя подростеть, абы ее милость рачила взять до ее милости панны Марцибелли»¹⁹.

За документами можна навести багато прикладів ранньої служби шляхетських дітей. Так, 1573 р. недорослий Васко Григорович Бережецький з метою опанувати «науку писати» перебував на службі у Юхна Новоселицького, а неповнолітній Марко Вигура служив Іванові Силі²⁰. У почті князя Андрія Петровича Масальського було 40 дітей-пахолків²¹. Нерідко вихователі залучали недорослих дітей до участі у шляхетських непорозуміннях та зведенні рахунків. Зокрема, у січні 1596 р. до 20 пахолків («пахолков зъ двадцат»), супроводжуючи Андрія Гулевича, Павла Вишинського і Кіндрата Смиковського, взяли участь у нападі на дім луцького міщанина, в якому був забитий Адам Григорович Єло

¹⁶ Там само. — С. 525.

¹⁷ Там само. — С. 524.

¹⁸ Там само. — С. 467–470.

¹⁹ Там само. — С. 557–558.

²⁰ Там само. — С. 180–183.

²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 277.

Букоємський²². Проте загинули й недорослі діти: наступного дня Андрій Гулевич скаржився, що «пахолка два на тот час, то ест Горох и Лукаш загибли»²³.

Намагаючись дати синам щонайменше хоча б елементарну освіту, заможні батьки віддавали їх до шкіл. Так, один із синів Галшки Францишківни Фальчевської Францишк, народжений у першому шлюбі з Андрієм Халецьким, «до школи в Луцьку ходиль», проживаючи в цей час у луцького міщанина Щасного Жолудя²⁴. Багато дітей навчалося в домашніх школах, які існували при дворах заможної шляхти. Так, 1589 р. недорослий син Михайла Федоровича Гулевича Воютинського Васильї проживав «при бакаляру для науки» в домі Богуша Липленського, у якого, очевидно, існувала невеличка школа²⁵. Домашню школу утримував Лаврін Дривинський, про що ідеться у його скарзі про напад 1596 р. братів Адама і Каспора Прусиновських, під час якого були налякані не лише його власні, а й інші діти, «которые на науце в дому моем есть»²⁶.

Однією з поширених повсякденних практик ранньомодерної доби у зв'язку з великою тогочасною смертністю було опікунство. Статут 1566 р. вніс низку змін до існуючого порядку, найсуттєвішою з яких було вилучення матері з числа опікунів власних дітей, тож тепер після смерті батька дітей можна було відбирати від матерів і передавати опікунам²⁷. Так, відповідно до нового законодавства володимирський земський суд на вимогу Василя Балабана Осекровського 1567 р. присудив йому «яко близкому и кривному» опіку над малолітніми дочками його покійного небожа Івана — Анною і Овдотьєю. Дружина покійного, Олександра Михайлівна Берестська, зі сльозами просила опікуна залишити їй хоча б найменшу, зовсім малу дочку: «Жебы пань Болобан в том ей ласку показаль, а тоє девочки меньшое, дочки Ганны, в нее на тотъ час з моцы не бърал, ни для чого иншого, едно, иж еше лет и смыслу зуполного нема, абы ся при ней, яко при матце, до лепшого смыслу и болших лет могла ся доховат». Вона запевняла суд, що, коли дівчинка підросте, вона не заперечуватиме проти передання її стрієві: «тую девочку а дочку мою потом, коли пан Болобан взяти похочет тую дочку мою, я ее ему ничим забороняти не мам. Волно будетъ ему в мене, яко опекуну, завше тоє детя мое взя-

²² Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 542–543.

²³ Там само. — С. 544.

²⁴ Там само. — С. 625–626.

²⁵ Там само. — С. 439–441.

²⁶ Там само. — С. 566.

²⁷ Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2003. — Т. II. — С. 133–134.

ти»²⁸. Проте ні опікун, ні суд не зглянулися на материнське благання, і зовсім маленькі діти врешті опинилися навіть не в дядьковій, а загалом в чужій для них родині. Сталося так, що через місяць Василій Балабан помер, а оскільки він мав великий борг, то за тестаментом заставив спадковий маєток дівчат Осегрів Миколаю Дубровському, передавши йому й опікунські права над племінницями до їхнього повноліття: «А што теж на мене опека спала и через право есми дошол братанича моего, небожчика Ивана Болобана, дети и теж част имения того Всекровского ... , маєт держати пан Миколай Дубровский аж до лет дітей тых водлугъ листу и опису мого»²⁹.

Подеколи недорослих дітей розлучали, віддаючи рідних братів і сестер різним опікунам, як це трапилося з дітьми Василя Дривинського³⁰. 1583 р. перед смертю батько Василій Дривинський своїх п'ятох недорослих дітей «злецил ... в опеку брату своєму роженому пну Кирилу Дривинському»³¹. Проте молодший брат Кирило ненадовго пережив старшого брата, тож уже в грудні відбулося передання дітей Василя разом з їхньою маєтністю від удови Кирила Ганни Гаврилівни Яковицької до інших, «тестаментом установленым», опікунів — володимирського підкоморія Яна Бокія Печихвостського та луцького земського підсудка Івана Михайловича Хрінницького. Один з них взяв на виховання двох, а інший — трьох дітей. Отже, з одного боку, завдяки опікунській практиці в разі смерті батьків діти-сироти не залишалися самотніми, з іншого — маленьких дітей відривали від матерів, бо зазвичай вихованці жили з опікунами, крім того, розлучали рідних братів і сестер, передаючи їх на виховання різним опікунам.

Таким чином, дітей, як правило, з раннього віку віддавали на службу або на навчання, отже, вони виходили з батьківської родини, з домашнього сімейного середовища ще у зовсім малому, недорослому віці. Вони відривалися від власної родини тоді, коли між ними і батьками не встигали ще визріти міцні емоційні почуття прив'язаності, любові і гордості за своїх батьків та скластися теплі довірливі взаємовідносини з проявами відданості та вдячності. Подеколи діти були більше прив'язані до своїх вихователів-патронів, ніж до батьків, дорослішаючи вони інколи повністю втрачали зв'язок із батьками, які навіть не знали, де знаходяться їхні діти. Відсутність емоційних зв'язків між батьками і недорослими дітьми

²⁸ ЦДІАУК, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 13–14 зв.; Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 126–127.

²⁹ Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 145–147.

³⁰ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 202–203 зв.

³¹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 202–203 зв.

часто негативно впливала на стосунки цих найрідніших кровних родичів у подальшому житті, коли діти ставали дорослими.

Вивчення актового матеріалу дозволяє реконструювати родинні зв'язки та дослідити характер і особливості внутрішніх родинних стосунків і взаємин, що склалися між близькими родичами ранньомодерної доби, зокрема батьками і дітьми. Щоправда, специфічний характер судової документації не дає можливості простежити емоційне ставлення батьків до малолітніх дітей. Разом з тим документальний матеріал переконує, що з погляду сімейних стосунків в цей час переважала модель родини з сильною авторитарною батьківською владою над усіма членами родини. Патріархальна модель тогочасної родини освячувалася не лише державою, а й церквою. Від початків християнства родина мала монархічну модель, що спиралась на Божественне право. Один із головних постулатів християнської доктрини вимагає пошанування батьків. В посланні до Ефесян Св. Павло, визначаючи владу отця родини, наставляє дружин, дітей і слуг беззаперечно підкорятися господарю Дому так само, як християни зобов'язані слухатися і в усьому виконувати Божу волю³². Відносно дітей батьківська влада і право дозволяли застосування примусу, тож відповідно до існуючих традицій і звичаїв можна стверджувати, що виховання дітей було доволі суворим. Розглядаючи проблеми шляхетської культури ранньомодерної доби, на це звертає увагу добрий знавець тогочасних порядків і звичаїв Януш Тазбір³³. Проте такою була не тільки українська, а загальноєвропейська традиція. На французькому матеріалі це показав Жан-Луї Фландрін, на німецькому – Юліан Безсмертний³⁴. Маємо один напрочуд цікавий і важливий у цьому сенсі документ. У грудні 1592 р. в домі іванчицького священика Маска сталося випадкове поранення хлопчика Трохима, який, падаючи під час дитячої гри, наштотхнувся на ніж, який знаходився в ножнах попівського сина. Очевидно, поранення виявилось серйозним, бо Трохим просив господаря дому: «если бы Панъ Бог смерть допустити рачиль, тогда, абы жадное маестности его, которая у людей естъ, отцу его не давал, але то на шпитал и убогим роздал, даючи тую до отца причину, ижъ на него неласкав былъ и ничего по нем доброго не узналъ, але-мъ завше от него утекал». Щоправда, невідомо, чи йдеться про шляхтича, але сам по собі факт дуже показовий³⁵.

³² *Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przełożyła Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998. – S. 143.*

³³ *Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. – Poznań, 1998. – S. 42.*

³⁴ *Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 143; Бессмертный Ю. Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993.*

³⁵ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 497.

На підставі актового матеріалу можна констатувати, що емоційний рівень родинних стосунків був неоднозначним: фіксуються як взаємне пошанування, порозуміння і дружні стосунки між батьками і дорослими дітьми, так і прояви неповаги, брутальності та жорстокості в багатьох родинах. Зокрема, доброзичливі стосунки простежуються в родинах Миколая Дубровського, Дривинських, Григорія Гулевича Радошинського, Михайла Гапона Новоселецького, Івана Селецького, Кердеїв та ін. Наприклад, самотній похилого віку Івашко Іванович Бранський самотньо за власним бажанням перейшов в опіку до сестринця, який обіцяв доглядати його в старості до самої смерті³⁶. 1581 р. Дем'ян Гулевич висловлював вдячність матері Полаг'ї Матясівни, яка по смерті його батька Романа Гулевича «рачила нас свых детей ласкаве а млстиве выховати, якож и сестру ншу, дочку свою старшую панну Настасю Романовну, доховавши зуполного взросту ее, в малжонство ... отдать рачила». На прохання Дем'яна матір виділила йому частину Радошинського маєтку та взяла на себе зобов'язання виплатити борги покійного чоловіка, хоча перебувала уже в другому шлюбі³⁷.

Часто сімейні конфлікти вдавалося залагоджувати мирно за обопільним погодженням сторін або й за допомогою приятелів. Так, 1573 р. конфлікт між Прокопом Микитичем Білостоцьким та його матір'ю Софією Ошовською і сестрами, які не віддавали йому батьківського спадку, було залагоджено за допомогою «зобаполныхъ приятелей». Сторони дійшли згоди: Прокіп отримав належну йому «отчизну», натомість повинен був віддати одруженій сестрі Мар'ї посаг, а вона своєю чергою обіцяла з чоловіком виріктися з батькової маєтності. Молодша, ще неодружена, сестра Тетяна залишалася з матір'ю «покол замуж пойдет», а потім вона з братом мали погодити усі майнові питання³⁸. 2 листопада 1575 р. Іван Іванович Білостоцький, вважаючи себе ще недосвідченою людиною для ведення господарства («розумиючи себе быти чоловіка молодого, который еще для летъ своихъ господарства спростати не могу») і маючи схильність до військової справи, передав свою спадщину маєток Городище в управління матері Олені Федорівні³⁹.

Прикладів дружнього родинного співжиття доволі багато, проте внаслідок характеру джерела значне число документів свідчить про складнощі сімейних взаємостосунків, коли дорослі діти не завжди з повагою та

³⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – *АЮЗР*). – К., 1907. – Ч. VIII, т. IV. – С. 409–412.

³⁷ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 189 зв.–192.

³⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 194 зв.–195, 218–218 зв.

³⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 447 зв.–448.

любов'ю ставились до батьків похилого віку, а батьки, в свою чергу, не бажали поступатися дітям своїми правами та маєтностями. Як правило, гострі родинні суперечки, протиріччя та зіткнення виникали на матеріальному ґрунті. Так, 11 серпня 1567 р. Юнко Гуляльницький скаржився на сина Михайла, який 3 серпня зі служебниками, висунувши претензії батькові, який начебто не дає йому хліба, намагався його задушити та наніс побої його дружині. 12 серпня син пограбував батькове та батькових підданих жито⁴⁰. 21 червня 1577 р. володимирський гродський суддя Лаврін Іваницький вніс скаргу на сина Богуфала, який напав на його двір, ображав, намагався забити батька та поранив шаблею молодшого брата Лазаря⁴¹. Через 10 років, 11 квітня 1587 р., вже удова Лавріна Іваницького Мар'я Семенівна скаржилась на онука Лавріна, Богуфалового сина, який захопив запусти, виділені їй синами⁴².

Стосунки між батьками і дітьми ускладнювалися в разі розлучення подружжя або коли хтось із батьків був нерідним, до того ж мав власних дітей від іншого/інших шлюбів. Так, доволі напруженими були взаємини між волинським маршалком Петром Богдановичем Загоровським та його старшим сином Василям, що могло бути пов'язано з другим батьковим шлюбом. Ще за свого життя Петро Богданович відділив Василя, уступивши йому маєтки свого покійного бездітного брата Олехна, взявши при цьому у сина розписку, що він не претендуватиме на іншу батьківську спадщину. Можливо, байдуже ставлення батька ображало Василя і провокувало його на недобрі вчинки, що призвело до розриву будь-яких стосунків між батьком і сином. Вони практично не спілкувалися, а нерідко вступали в конфлікти. Так, 3 червня 1567 р. батько скаржився на Василя у зв'язку із самовільним влаштуванням красносільської греблі та викупленні й заволодінні маєтком Переволока⁴³. Щоправда, претензії стосовно Переволоки були безпідставними, оскільки маєток, придбаний ще 1553 р. покійним Олехном Загоровським, перебував у володінні його дружини князівни Софії Янушівни Заславської, з якою мешкав Василь⁴⁴. У 1569 р. Петро Загоровський розподілив нерухомість лише між синами від другого шлюбу, віддаючи «вічними часи от детей першое жоны своеє»⁴⁵. Очевидно, відсутністю батьківської уваги й любові у дитинстві можна пояснити характер самого Василя, якого через жорстокість по-

⁴⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 391 зв.—392.

⁴¹ Там само, ф. 28, спр. 10, арк. 63 зв.

⁴² Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 20 арк. 138 зв.—142.

⁴³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 114; Володимирський гродський суд. Подокументні описи. — К., 2002. — С. 48

⁴⁴ АЮЗР. — Ч. VIII, т. IV. — С. 389—391.

⁴⁵ АЮЗР. — Ч. VIII, т. IV. — С. 402—408.

кинули дві дружини. Свідченням недоотримання самим Васи́лем батьківської та материнської ласки й любові є, на нашу думку, те, що свою дядину Софію Заславську він називав матір'ю.

1586 р. непорозуміння відбувалися в родині Ворон Боратинських між батьком Томилою та його дітьми. Старший син Олександр скаржився на батька, який, будучи вже у доволі похилому віці, привів у дім четверту дружину — турівську міщанку Марушу Ілляшівну. Синів хвилювало те, що жінка не була шляхтянкою, а крім того, вона похвалялася, що Томила пообіцяв переписати на неї маєтки, належні Олександрові по матері Раїні Смоківні⁴⁶. Тож 21 червня 1588 р. Томила скаржився у суді: «ижъ я, мешкаючи в старости летъ своих, утерпил есми великий недостатокъ за нещастьем моимъ, ижъ дети мои мене, родича своего, не милуючи, але што нажалчей ... маєтьность мою отчизную з рук моих розъшарпали. Невестька моя, Яновая Воронина Боротинская Богдана Угриновского з детьми своими, а внучаты моими, змысливши на мене неправдивый переводъ права ... именье мое Боротин непристойне в мене взяла, сын мой, Олександро Ворона Боротинский, не тылко штобы мя от того [боронити] мель, але еще и самъ болшей мене трапиль и яко мог [най]горшего на плачь мой вырадити, словы вшетечными, рукою ся // на мене непооднокротъ торгаль и ганиль»⁴⁷.

Найбільше від дорослих дітей потерпали матері. 1566 р. дружина покійного князя Васи́ля Ружинського Настася Львівна Ёсманівна скаржилась на дочку Катерину, яка без дозволу рідних вийшла заміж: «она, не докладаючися мене, матки своеє, понела себе за мужа неякого Яна Панковского», через що виник конфлікт. Під час від'їзду матері Катерина разом з чоловіком захопили її двір в Роговичах, а потім, як заявляла Настася Ёсманівна у суді, зять її «до кия ся на мене торгнуль и проч мене з двора моего Роговицкого выгнал от всей маестности моей. И кгдыбы, дей, на тот час не люди его гамовали, тогды бы, дей, мог мене до смерти забити»⁴⁸.

Доволі складними загалом були стосунки і в родині брата Петра Загоровського — Яна, непорозуміння якого з дружиною Федорою Боговитинівною Шумбарською змусили його покинути домівку і переїхати до зятя. Проте у Федори Боговитинівни не склалися взаємини не лише з чоловіком, а й з дітьми. 15 червня 1565 р. Федора Боговитинівна Шумбарська скаржилась на сина Михайла та зятя Олександра Шалевського, котрі напали на її двір в маєтку Ратнів, де вона ночувала зі своїми дочками

⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 177—178 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. — К., 2009. — С. 282; Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 126—127.

Ганною і Настасеєю, побили, поранили їх та пограбували її майно⁴⁹. У вересні 1578 р. вона скаржилась, що її дочка «Ганна Шалевська ... мене, дей, матьку свою, безвинне словы неучтивыми зсоромотила и рукою мене до губы кивила»⁵⁰.

Загалом навіть дорослі діти значною мірою залежали від батьків, оскільки за законодавством батьки мали право на свій розсуд розпоряджатися майном, зокрема й нерухомістю, тож діти побоювались в разі непослуху залишитись без спадщини і до остаточного виділення спадку виявляли покору і стосунки були більш менш добрими. Відтак батьки за життя рідко передавали нерухомість дорослим синам, бо саме після цього стосунки різко псувалися: стаючи матеріально незалежними, дорослі діти не хотіли більше коритися батькам. Частіше від цього потерпали матері-удови. Так сталося, наприклад, з Мар'єю Куневською, яка не могла нахвалитися на старшого сина від першого шлюбу Лавріна Пісочинського, який допомагав їй у вирішенні багатьох проблем з молодшими дітьми. Тож на знак подяки вона спочатку подарувала йому свою материзну (спадкову частину по матері Богдані Денисківні) в селах Єсківці, Татаринівці, Краснолука, Загірці, Вілія Кременецького повіту⁵¹. Потім вона записала йому спадок по сестрі Ганні Ярмолинській в маєтках Семенів, Гулівці, Кошелівка, Данилівка, Турівка і Бісівка Кременецького повіту, віддаючи від цієї спадщини усіх інших дітей⁵². Проте, отримавши спадок, син різко змінив ставлення до матері. Складною була ситуація між Огрефіною Федорівною та її сином Павлом Брянським. Після смерті першого чоловіка Василя Мишича Брянського вона вийшла заміж за Яна Хоревського і мешкала з ним в маєтку Бряни, який вона тримала за віновим записом Павлового батька. Вочевидь, претендуючи на маєток, син спершу у 1567 р. вигнав матір з її другим чоловіком з Брян, а потім, попри начебто порозуміння і повернення маєтку, повторно її вигнав, при цьому «отчима свого збил, зранил и на смерть замордовал»⁵³. У подальшому Павло, попри зобов'язання забезпечувати матір, відмовляв їй у продовольстві та ображав її, через що вона неодноразово зверталася до суду⁵⁴.

Непростими були стосунки між матір'ю княгинею Ганною Путятинкою та її дочкою від другого шлюбу князівною Мар'єю Андріївною Масальською. 1576 р. дочка скаржилась на матір, яка змовила її за

⁴⁹ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 148 зв.—151.

⁵⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 589—589 зв.

⁵¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 248 зв.—249, 521—522, 522—523 зв.

⁵² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. С. 523 зв.—525.

⁵³ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 372 зв.—375.

⁵⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 464 зв., 466 зв.

Костянтина Єло Малинського, а потім відмовилась видати за нього заміж. Вона відвезла дочку до сина від першого шлюбу Олександра Семашка, який більше року тримав сестру в ув'язненні та погрозами змусив записати йому на вічність третю частину спадкових маєтків по батькові князю Андрію Масальському і навіть визнати це на уряді⁵⁵.

15 серпня 1575 р. зем'янка Богдана Кгириновна скаржилась на сина Костюхна Тушебинського, який її «в одной недзьной ошарпаной сукни ... кгвалтовне проч выгнал и вабил» з Тушебинського маєтку, на якому вона мала записане віно від покійного чоловіка. Більше того, заявляла вона, син, «доставши з скринки моєє мой лист венонный, мне от мужа моего данный, зышарпал и в печь укинул». Захищаючись від власного сина, матір змушена була добровільно перейти «в опеку, въ моц и въ оборону» до пана Бокія Зарецького⁵⁶.

1582 р. Мар'я Василівна Чаплянка Шпановська скаржилась на свого сина князя Юхима Богушевича Корецького, який 13 січня, поїхавши з гостини від матері з Торговицького замку додому, наслав слуг, які вдерлися до її покою, «окърутне збили, змордовали и до коморы упъхнувши, замъкнули». При цьому вони не лише «маєтност ... всю выбрали и выграбили», а й вивезли скриньку «зъ записы и зо всеми справями», у тому числі віновими листами та майновими документами⁵⁷.

Прикра ситуація сталася з княгинею Мариною Андріївною Друцькою Соколинською, яка 20 листопада 1591 р. скаржилась на молодшого сина від першого шлюбу князя Андрія Олександровича Буремльського, який привласнив її майно. Покійний її чоловік князь Олександр Дмитрович Буремльський за життя позичив у неї півтори тисячі кіп литовських грошей і записав їй цю суму на маєтках Буремль, Корсів, Сестрятин, Коззя, Обзир та Зміїнець. Досягнувши дорослого віку, її сини-князі Андрій і Федір, не маючи коштів для викупу у матері батькових маєтків, умовили її, аби вона поступила їм Буремль, Обзир і Зміїнець, а всю суму перенесла на маєтки Корсів, Сестрятин і Коззю. Матір пішла на поступки і передала синам маєтки, які вони попросили. В лютому 1591 р. княгиня у власних потребах поїхала до братів у Білорусь і як літня вже і хвора жінка довірила найважливіші документи, зокрема й угоду з синами щодо маєтків Корсів, Сестрятин, Коззю, старшому синові князю Федору. Повернувшись додому, вона дізналась, що за час її відсутності старший син захворів і помер наглою смертю, а молодший Андрій, скориставшись ситуацією, привласнив її речі й документи. Під час поховання Федора матір через приятеля, волинського чашника Федора Рудецького, просила сина по-

⁵⁵ Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 210–211.

⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 375 зв.

⁵⁷ Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 345–350.

вернути їй майно, проте, попри обіцянки, Андрій нічого, а найголовніше угоду щодо маєтків, так і не віддав⁵⁸.

Особливо ускладнювалися стосунки між нерідними батьками і матерями (вітчимом і мачухою) та їхніми дорослими вихованцями, коли вони залишалися наодинці зі своїми пасинками і пасербицями. Так, неодноразово протягом 1565 р. удова князя Матвія Четвертенського, Овдотя Федорівна Вагановська, скаржилась на пасинка Януша Четвертенського, який грабував її речі та врешті захопив записані їй у віні покійним чоловіком маєтки Антонівку і Яровицю⁵⁹. 1582 р. Іван Жуковецький звернувся до суду зі скаргою на пасерба Прокопа Холоневського, який вигнав його з маєтку Холонів і захопив документи на маєтки Жуковець і Горзвін⁶⁰.

Таким чином, наявність актового документального матеріалу дозволяє реконструювати родинні пов'язання та дослідити характер і особливості сімейних стосунків. Документи засвідчують, що сімейні взаємини людей ранньомодерної доби були доволі складними, що залежало від різних чинників, у першу чергу, від старшого покоління, тобто від прикладу батьків та їхнього виховання власних дітей. Емоційний рівень стосунків між батьками і дорослими дітьми був різним і неоднозначним: від любові й поваги до жорстоких протиріч і ненависті. Як правило, неприязні стосунки між батьками і дітьми та більшість внутрішніх родинних конфліктів виникали на матеріальному ґрунті. Звичайно, не останню роль в цих взаємостосунках мала кожна конкретна особа, її характер, загальний рівень культури, а також звичаї, традиції та емоційне налаштування цілого тогочасного суспільства.

REFERENCES

1. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj kommissiej dlja razbora drevnih aktov, uchrezdennoj pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatorie. (Vol. IV, t. VIII). (1907). Kiev. [in Russian].
2. *Bartnicka, K., Szybiak, I.* (2001). *Zarys historii wychowania*. Warszawa. [in Polish].
3. *Bessmertnyj, Ju.* (1993). *Zenschyna, brak, sem'ja do nachala novogo vremeni. Demograficheskie i sociokul'turnye aspekty*. Moskva. [in Russian].
4. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m. Kyjevi.
5. *Flandrin, J.-L.* (1998). *Historia rodziny* / Przełożyła Agnieszka Kuryś. Warszawa. [in Polish].

⁵⁸ Там само. — С. 460—462.

⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 375 зв.

⁶⁰ Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 368.

6. *Frycz-Modrzewski, A.* (1997). O poprawie Rzeczypospolitej. Ksiga I. O obyczajach. Kielce. [in Polish].
7. *Kopczyński, M.* (1998). Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. Warszawa. [in Polish].
8. *Kopczyński, M.* (2002). Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod redakcją Marii Dąmbrowskiej i Andrzeja Klondera. Warszawa. [in Polish].
9. *Lorence-Kot, B.* (1985). Child-rearing and reform. A study of nobility in the 18th century Poland. Westport. [in English].
10. *Ludtke, A.* Chto takaje istorija povsiednievnosti? Jejo dostizenija i pierspektivy // Socialnaja istorija: Ezegodnik. 199899. (1999). Moskva. [in Russian].
11. *Macfarlane, A.* (1986). Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300–1840. Oxford. [in English].
12. Statut Velykogo kniazivstva Lytovs'kogo 1566 roku. Statuty Velykogo kniazivstva Lytovs'kogo u 3-h tomah Za red. S. Kivalova, P. Muzyczenka, A. Pan'kova (Vol. 2). (2002). Odesa. [in Ukrainian].
13. *Stone, L.* (1977). The family, sex and marriage in England 1500–1800. New-York. [in English].
14. *Stone, L.* (1982). Family History in the 1980. Past Achievements and Future Trends. The New History: the 1980s and Beyond. Studies in Interdisciplinary History. Princeton. [in English].
15. *Tazbir, Ja.* (1998). Kultura szlachecka w Polsce. Poznan. [in Polish].
16. Ukrains'ke povsiakdenia rann'omodernoji doby. Zbirnyk dokumentiv. Vypusk I. Volyn' XVI st. Upor. V. V. Bezpal'ko, M. B. Vysotin, I. O. Voronchuk, M. M. Kucheruk, J. I. Chubyk / Red. I. O. Voronchuk. Kiev: Feniks. [in Ukrainian].
17. Volodymyrskij grodskij sud. Podokumentni opysy. (2002). Kyiv.
18. *Voronchuk, I.* (2009). Rodovody volynskoj shliachty XVI – pershoji polovyny XVII st. Kyiv. Vyshsha shkola. [in Ukrainian].
19. *Wroczyński, R.* (1996). Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. Warszawa. [in Polish].

Iryna Voronchuk

Inner relationships and ties of the ukrainian noble family of the early-modern age: parents and offsprings

This paper explores the emotional aspect of inner family relationships specifically those between parents and children in an early-modern ukrainian noble family. The paper highlights factors and adverse conditions in which children were

brought up. Their future adult behavior was shaped by authoritarian parenting, early socialization of noble offsprings, guardianship practices, hardships in everyday life (noble incursions and tatar invasions), commonplace acts of violence and aggression in which parents involved their children. Based on archival documentary sources, the paper analyzes relationships between parents and adult children in individual families. It is shown that family relationships were not always peaceful and were often characterized by misunderstandings and conflicts; widowed mothers particularly suffered ill-treatment of their adult children. Family difficulties were typically caused by financial disputes.

Key words: family, parents, father, mother, son, daughter, upbringing, guardianship, family relationships.